

Martina K o j e t í n o v á (Praha)

TOPONYMA JAKO MÍSTA PAMĚTI (NA PŘÍKLADU VYBRANÝCH PRAŽSKÝCH URBANONYM)

TOPONYMS AS PLACES OF MEMORY (WITH THE EXAMPLE OF SELECTED PRAGUE URBANONYMS)

In recent time the phenomenon of memory has become a popular issue in historiography and social studies. Probably the most interesting concept comes from the French historian Pierre Nora who wrote about „places of memory“. This text discusses the use of this concept in toponomastics. All examples are chosen from the Prague urbanonyms.

Keywords

places of memory, Prague, urbanonyms

Studium paměti je inspirativní a zejména v západoevropské historiografii a sociálních vědách v posledních letech oblíbené téma. Ohlas získal především koncept tzv. míst paměti, spojený s francouzským historikem Pierrem Norou a jeho sedmisvazkovým dílem *Les lieux de mémoire* (Místa paměti).¹⁾ Nora není první, kdo téma paměti rozpracoval, před ním to byli např. sociologové Maurice Halbwachs, Émile Durkheim, Niklas Luhmann nebo Talcott Parsons a posléze i historikové jako např. Etienne François nebo Hagen Schulze.²⁾ Moderní studia paměti rezonovala i v českém prostředí, v 90. letech to bylo v dílech Jiřího Raka,³⁾ Vladimíra Macury⁴⁾ nebo Zdeňka Hojdy a Jiřího Pokorného.⁵⁾ Významnější české texty věnované historické paměti a konkrétně tzv. místům paměti vznikly teprve v roce 2011, kdy vyšel sborník *Místa paměti česko-německého soužití*⁶⁾ a také dosud nejrozsáhlejší česká publikace o paměti *Paměť míst*,

¹⁾ Vycházelo v letech 1984–1992. Do češtiny je přeložen pouze zlomek: P. Nora, *Mezi pamětí a historií. Problematika míst*. In: *Politika paměti. Antologie francouzských společenských věd*, Praha 1998, s. 7–31.

²⁾ M. Hlavačka, *Místa paměti a jejich postavení v historickém a společenském „provozu“*. In: K. Meyer – J. Šebek (eds.), *Místa paměti česko-německého soužití. Sborník příspěvků z konference pracovní skupiny Česko-německého diskusního fóra Místa paměti v Chebu 5.6. 2010*, Praha 2011, s. 16.

³⁾ J. Rak, *Bývali Čechové. České historické mýty a stereotypy*, Jinočany 1994.

⁴⁾ V. Macura, *Český sen*, Praha 1998.

⁵⁾ Z. Hojda – J. Pokorný, *Pomníky a zapomněnky*, Praha 1996.

⁶⁾ K. Meyer – J. Šebek (eds.), *Místa paměti česko-německého soužití. Sborník příspěvků z konference pracovní skupiny Česko-německého diskusního fóra Místa paměti v Chebu 5. 6. 2010*, Praha 2011.

událostí a osobností.⁷⁾

Na zmínky o paměti a o „zrcadlení dějin“ ve spojitosti s pojmenováním místa narazíme i v toponomastických pracích. Kupříkladu Vladimír Šmilauer říká, že se v zeměpisných jménech „zrcadlí kus dějin objektu a kus duše těch, kdo jej pojmenovali a pojmenování užívali.“⁸⁾ K paměti odkazuje i titul knihy Jaroslava Davida a Pavla Rousse, kteří místní a pomístní jména označují za „neviditelné svědky minulosti“, a rovněž zmínka ve vlastním textu, podle níž se v místních a pomístních jménech „zrcadlí historie regionu, důležité dějinné události i každodenní realita života prostých lidí.“⁹⁾ Marek Nekula se ve své studii o ideologii v pojmenování míst omezuje na stručné konstatování, že některá urbanonyma v sobě mají uloženu paměť místa.¹⁰⁾ Většina zmínek o paměti v souvislosti s toponymy není podložena žádnou teorií paměti, tudíž není zřejmé, jak má být tento zdánlivě „průhledný“ pojem vlastně chápán. Nabízí se proto široká škála jeho interpretace.

Jeden z možných přístupů k paměti ve smyslu historickém nabízí Pierre Nora. Jeho koncept přináší inspirativní myšlenky, které se pokusíme nastínit na materiálu vybraných pražských urbanonym.¹¹⁾ Uvědomujeme si, že jsou místa paměti spíše konceptem historiografickým, avšak vycházíme z předpokladu, že toponomastika je disciplínou se silnými interdisciplinárními vazbami a především k historii má blízko (dlouhou dobu byla dokonce považována jenom za jednu z pomocných věd historických).

Na úvod je nutné objasnit ústřední pojem celého konceptu – místo paměti. Samotný název může být poněkud zavádějící, neboť se nejedná pouze o prostor. Místem paměti Nora rozumí jakoukoliv významovou jednotku materiálního či nemateriálního

⁷⁾ M. Hlavačka – A. Marès – M. Pokorná (eds.), *Paměť míst, událostí a osobností: Historie jako identita a manipulace*, Praha 2011.

⁸⁾ V. Šmilauer, *Úvod do toponomastiky*, Praha 1966, s. 12.

⁹⁾ J. David – P. Rous, *Neviditelní svědkové minulosti. Místní a pomístní jména na Vysočině*, Praha 2006, s. 7.

¹⁰⁾ M. Nekula, *Hus – Husova, Žižka – Žižkov...: Toponyma a ideologie*. In: M. Čornejová – P. Kosek (eds.), *Jazyk a jeho proměny. Prof. Janě Pleskalové k životnímu jubileu*, Brno 2008, s. 182.

¹¹⁾ J. Pleskalová charakterizuje urbanonyma jako jména sídelních i nesídelních objektů, které se nacházejí na katastru města. Jde především o jména čtvrtí a městských obvodů či sídlišť, ulic, náměstí a jiných veřejných prostranství, ale také o jména mostů, lávek, podchodů či dopravních cest, památníků nebo soch. Někdy k nim bývají řazena též vlastní jména významných budov, částí městského opevnění, jména významných místností a sálů, tratí či zastávek. Srov. J. Pleskalová, *Urbanonymum*. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Encyklopedický slovník češtiny*, Praha 2002, s. 506. J. David doplňuje tuto definici o významný podíl honorifikace při pojmenování městských prostorů. Srov. J. David, *Smrdiv, Břežněves a Rychlonožkova ulice. Kapitoly z moderní české toponymie*, Praha 2011, s. 183–185.

rázu, z níž se během času stal prvek dědictví paměti určitého společenství.¹²⁾ Místy paměti se mohou stát například svátky, státní znaky, památníky, slavnosti a rituály, hřbitovy, muzea, ale dokonce i minuta ticha aj. Všechny tyto entity jsou nějakým způsobem závislé na lidské paměti a na její ztrátě (zapomínání). Paměť je hlavním kolektivním poutem s minulostí, je skupinovým vědomím prožívaným emocionálně a může nejen určovat náš vztah k minulosti, nýbrž dokáže ovlivnit politicko-mentální chování celých společenských skupin.¹³⁾

Domníváme se, že místy paměti, tak jak je pojímá Nora, jsou zcela jistě i toponyma, neboť i ona jsou prvkem dědictví paměti určitého společenství pro svoji schopnost vypovídat o dějinách osídlení, o hospodářském a sociálním vývoji jednotlivých regionů a o někdejší přírodní podobě krajiny.¹⁴⁾ Navíc lze na zeměpisná jména uplatnit Norův trojí smysl míst paměti: materiální, symbolický a funkční.¹⁵⁾ Materiální jsou ze své podstaty, označují konkrétní místo na zemském povrchu, po němž se lze pohybovat. Symbolickou rovinu zastupují významy, které se k danému místu vážou, v našem případě jsou to např. veškeré legendy spojené se vznikem konkrétního místního nebo pomístního jména. Funkční smysl toponym coby míst paměti plyne z udržování určité nepřenosné zkušenosti.

Každé toponymum však místem paměti není. Dle našeho názoru jsou jimi jen ta, která si s sebou nesou svoji minulost a která sama o sobě cosi „vyprávějí“. Místy paměti se stala proto, že zastavila čas a zafixovala určitý stav věci, proměnila smrt v nesmrtelnost. Objekt jimi pojmenovaný sice mohl časem zaniknout, ale jméno přetrvalo spolu se svědectvím o původní realitě. V této souvislosti se nabízí Norovo označení míst paměti coby „zbytků“.¹⁶⁾

Pakliže si místa paměti – toponyma představíme jako „vypravěče příběhů“, nutno připustit i variantu, že jejich vyprávění nemusí být vyslyšeno a pochopeno. Lidé se pohybují pražským prostorem, aniž by většina z nich tušila, kdo byli caletníci (caltněři), po nichž máme pojmenovánu *Celetnou* ulici,¹⁷⁾ a ulici *Platněřskou* si mohou mylně

¹²⁾ E. François, Místa paměti. Lieux de mémoire. Erinnerungsorte, Český časopis historický 107, 2009, s. 559.

¹³⁾ Srov. M. Hlavačka, o. c. v pozn. 2, s. 16.

¹⁴⁾ Nora zeměpisná jména mezi místy paměti nezmiňuje, mluví poněkud neurčitě jen o jakýchsi „dílech země,“ na nichž je založeno vnímání (francouzského) prostoru. Srov. P. Nora, o. c. v pozn. 1, s. 28.

¹⁵⁾ P. Nora, o. c. v pozn. 1, s. 23.

¹⁶⁾ P. Nora, o. c. v pozn. 1, s. 13.

¹⁷⁾ Byli to výrobci calt neboli housek. Srov. J. Čarek – V. Hlavsa – J. Janáček – V. Lím, Ulicemi města Prahy od 14. století do dneška. Názvy mostů, nábřeží, náměstí, ostrovů, sadů a ulic hlavního města Prahy, jejich změny a výklad, Praha 1958, s. 100.

spojit s plátnem, zatímco platněji vyráběli části rytířských brnění.¹⁸⁾

Podle Nory by mělo být cílem badatelů sestavovat inventáře míst paměti (jakési lexikony), které by fungovaly jako symbolické ztvárnění minulosti a tradovaly historickou paměť dál, poté co zanikne její přirozené prostředí a začnou mizet generace, které byly s touto minulostí bezprostředně spojeny. Proto vznikají slovníky živých i zaniklých sídel, slovníky místních a pomístních jmen či slovníky uličního názvosloví, a to v podobě psané i elektronické.¹⁹⁾ Kolektorem míst paměti nemusí být nutně historik, ale i lingvista, sociolog, antropolog aj.

Uvedme konkrétní příklady míst paměti z pražského uličního názvosloví. Pražská ulice *Na Příkopě* ve svém názvu uchovává paměť místa – připomíná, že zde kdysi býval vodní příkop před hradbami staroměstského opevnění.²⁰⁾ V roce 1760 byl zasypán a nově vzniklá ulice byla pojmenována *Na příkopě*. Název se však napoprvé neujal (ač odpovídal logice místa) a místu se začalo říkat *V alejích*, podle lipového stromořadí. Po roce 1781 se objevuje název *Ve starých alejích*, aby došlo k odlišení od ulice *V nových alejích* (dnešní *Národní třída*). V průběhu 19. století se uplatnil honorifikační²¹⁾ motiv v pojmenování místa, ulice se v letech 1839–1870 jmenovala *Kolovratská třída* po Františku Antonínu Libštejnském z Kolovrat, jenž byl nejvyšším pražským purkrabím a jedním ze zakladatelů Národního muzea. Od roku 1870 nese ulice nynější označení.

Kromě toho, že proměna názvu ulice zachycuje dějiny konkrétního pražského prostoru, je zajímavé porovnat dvojí stejný pokus o pojmenování místa. Zatímco v době, kdy byly vzpomínky na skutečně existující příkop ještě součástí kolektivní paměti Pražanů, se název *Na příkopě* neujal, o sto let později, kdy po příkopu nebylo památek, byl paradoxně přijat. Vliv na tuto skutečnost mělo i to, že v době zasypání příkopu ještě nebyla pražská místa pojmenována úředně, tedy ustáleně. Viditelné označování ulic a následná fixace v kartografickém materiálu přichází až po roce 1784, kdy došlo k vytvoření jednotného královského hlavního města Prahy spojením čtyř dosud samo-

¹⁸⁾ M. Lašťovka – V. Ledvinka a kol., *Pražský uličník. Encyklopedie názvů pražských veřejných prostranství 2*, Praha 1998, s. 67. O urbanonimech a jejich třídění z hlediska kategorie času viz též článek: P. Žigo, *Kategória času a staršia slovenská urbanonymia*, *Slovenská reč* 62, 1997, s. 129–139.

¹⁹⁾ Například www.zanikleobce.cz.

²⁰⁾ Hradby a vodní příkop na ochranu dvorců a domů na pravém břehu Vltavy byly vybudovány v letech 1235–1245. Srov. Z. Fiala, *Přemyslovské Čechy, Český stát a společnost v letech 995–1310*, Praha 1975, s. 164. Srov. též M. Lašťovka – V. Ledvinka a kol., *Pražský uličník. Encyklopedie názvů pražských veřejných prostranství 1*, Praha 1997, s. 519.

²¹⁾ K honorifikačnímu (honorifikujícímu) motivu viz např. R. Šrámek, *Úvod do obecné onomastiky*, Brno 1999, s. 49.

statných pražských měst.²²⁾ Působením dějinných okolností, které bývají často dílem náhody, připomíná dnes toto místo paměti někdejší existenci příkopu, nikoliv existenci stromořadí ani Libštejnského z Kolovrat. Ti upadli v souvislosti s konkrétním prostorem v centru Prahy v zapomnění.

K zajímavým místům paměti v pražské urbanonymii patří prostory pojmenované podle druhu zboží, s nímž se zde obchodovalo. Jsou to např. *Koňský trh* (od roku 1848 *Václavské náměstí*), *Dobytčí trh* (od roku 1848 *Karlovo náměstí*), *Ovocný trh*, *Uhelný trh*, *Vaječný trh* a *Husí trh* (části dnešní *Rytířské ulice*), *Senovážné náměstí*, dále ulice *Ječná*, *Žitná*, *Masná* nebo *Rybná*. Některá místa pojmenovaná podle vyráběného nebo prodávaného zboží měla (a dodnes mají) zmíněný název jako úřední, jiná se tak nazývala jen neoficiálně. Paměť místa traduje i ulice *V kotcích*, která připomíná kotce neboli krámky soukeníků. Dnešní *Linhartská* ulice se od 14. století nazývala *Kurným trhem*, avšak v důsledku pozdějšího přejmenování místa nenese už dnes tento prostor vzpomínku na někdejší trh s drůbeží. Paměť onoho místa stejně jako mnoha jiných v Praze zaznamenávají dnes už jen lexikony.

K pražským místům paměti patří dle našeho názoru i některá honorifikační urbanonyma, tedy pojmenování míst odkazující ke známým osobnostem politického a společenského života. Domníváme se, že ne všechna honorifikační jména jsou místy paměti. Jsou jimi jen v případě, že daná osoba skutečně měla s lokalitou cosi společného, např. se zde narodila nebo tu pobývala a jméno ulice nebo jiného prostranství tuto skutečnost připomíná. V případě, že je jméno osobnosti v názvu veřejného prostoru jen „náhodou“, tj. bez dějinné spojitosti, o skutečné místo paměti se nejedná, neboť neexistuje tradice, kterou by mělo uchovávat.

Honorifikační motiv při pojmenování veřejných prostorů se uplatňuje od 19. století a pojí se s ním jistá nestabilita. Se změnou oficiální státní ideologie mají honorifikační jména tendenci se měnit, čímž znesnadňují orientaci v městském prostoru. Přejmenovavacích mezníků bylo jen v průběhu 20. století několik: rok 1918 odstranil názvy veřejných prostorů připomínající dobu monarchie, čímž zahájil postupné vytrácení se osob spojených s císařstvím z historické paměti Pražanů. Nově se objevila pojmenování spojená s hrdiny nového státu. Předpokládáme, že změna názvů po roce 1918 byla veřejností přijata rychle a kladně, jako důsledek rychlé identifikace s novou státní identitou. Události let 1938–1939 zbavily pražská místa slovanské a protiněmecké tendence. V roce 1945 se předokupační jména vrátila a nově se objevila pojmenování spojená s druhým odbojem. Po roce 1948 se z paměti znovu vymazávaly hodnoty meziválečného Československa a jejich pozici v pražském místopise obsadila jména komunistických státníků, politiků, ideologů a ruských osvoboditelů. Se změnou režimu v

²²⁾ M. Lašťovka – V. Ledvinka a kol., o. c. v pozn. 20, s. 13.

roce 1989 docházelo k obnovování některých původních názvů, zejména z doby první republiky, avšak k obnovení nedocházelo v situaci, kdy již osoba v názvu veřejného prostoru nebyla tolik významná jako v minulých dobách. Řečeno s teorií Pierra Nory, díky porušení kontinuity došlo k vymazání některých osob z paměti lidí.

Paradigma práce s pamětí míst se zdá být použitelné hlavně v oblastech rozdělných konflikty a rozporuplnými vzpomínkami na minulost; v tomto ohledu Nora dělí místa paměti na vládnoucí a ovládaná.²³⁾ Moment ovládnutí se v případě pražské urbanonymie objevil mj. v česko-německých sporech konce 19. století o jazyk uličních tabulek²⁴⁾ nebo v případě nacistického přejmenování pražských míst v duchu připomenutí německé účasti při zakládání města. Například část *Havelské* ulice byla v r. 1940 přejmenována na *Eberhardtovu*, aby připomínala osobu německého lokátora, který zakládal Havelské město,²⁵⁾ a tím upozornila na skutečnost, že Praha byla odnepaměti spojená s velkoněmeckým prostorem (příklad manipulace s historickou pamětí).

Norova místa paměti považujeme za koncept použitelný při výzkumu vnímání a komunikačního a orientačního fungování zeměpisných jmen v současnosti i v perspektivě dob minulých. Například v případě veškerých přejmenování míst lze optikou historické paměti a konkrétně Norovy teorie sledovat nejen tzv. druhý život nových pojmenování (jak rychle se ujmou), ale i způsoby a cíle manipulace s pamětí, například prostřednictvím upravování národních tradic. S francouzskou teorií by bylo dle našeho názoru možno pracovat v situacích, kdy nový oficiální název i po desítkách let nedokáže vypudit z paměti a z komunikace lidí jméno staré,²⁶⁾ nebo v případech, kdy lidé užívají kromě oficiálního názvu konkrétního prostoru častěji nějaký název neoficiální, jenž může být nositelem jisté historické paměti toho místa. Materiálem takových výzkumů by se mohly spíše než prameny úřední povahy stát i různé ego-dokumenty a tzv. orální historie, které bývají spíše doménou historiků, ale i toponomastice mohou poskytnout nová témata.

ÚJČ AV ČR, v. v. i.

Valentinská 1

116 46 Praha 1

kojetinova@ujc.cas.cz

²³⁾ P. Nora, o. c. v pozn. 1, s. 29.

²⁴⁾ Srov. J. Čarek – V. Hlavsa – J. Janáček – V. Lím, o. c. v pozn. 17, s. 13–14.

²⁵⁾ Srov. J. Čarek – V. Hlavsa – J. Janáček – V. Lím, o. c. v pozn. 17, s. 22.

²⁶⁾ Srov. např. článek V. Vojtíška, který v roce 1940 píše, že: „Jsou ještě dnes Pražané, kteří po čtyřiceti, padesáti letech života užívají uličních jmen opuštěných, jak je z mladých let pamatují nebo jak je po rodičích přejali. Ještě dnes se říká Pasířská ulice místo Palackého, mluví se o ulici Široké místo Jungmannovy, o Ostruhové místo o Nerudově.“ V. Vojtíšek, O starých jménech pražských ulic, *Naše řeč* 24, 1940, s. 98.